

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

На основі існуючих визначень відповідальності в статті розглядається відповідальність з точки зору соціологічної науки. Виділені основні соціологічні визначення відповідальності, рівні відповідальності, сформульовані основні показники відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, визначення відповідальності, аспекти відповідальності, рівні відповідальності, показники відповідальності.

На основании существующих определенных ответственности, в статье рассматривается ответственность с точки зрения социологической науки. Выделяются основные социологические определения ответственности, выделены уровни ответственности, сформулированы основные показатели ответственности.

Ключевые слова: ответственность, определение ответственности, аспекты ответственности, уровни ответственности, показатели ответственности.

Responsibility from the point of view of a sociological science is considered in this article in the basis of existing definitions of responsibility. The basic sociological definitions of responsibility are singled out, levels of responsibility are singled out, and the basic indicators of responsibility are formulated.

Key words: responsibility, responsibility definition, aspects of responsibility, levels of responsibility, responsibility indicators.

Постановка проблеми. Відповідальність – одна з найважливіших якостей людини, яка дозволяє їй бути соціальною особою, виявляє її соціальність. Проблема формування соціальності людини є одним з першочергових завдань сучасної науки. Хоча, зазвичай, відповідальність вивчається в рамках етики, філософії чи психології, соціологічний її вимір теж можливий та навіть необхідний. Метою статті є визначити соціальний характер відповідальності та довести необхідність її соціологічного виміру.

Аналіз досліджень і публікацій. У поширених словарних визначеннях відповідальності закладено соціальний підтекст цієї якості людини. Наведемо декілька словарних визначень. «Відповідальність – покладене на кого-небудь чи узятє ким-небудь зобов'язання звітувати в яких-небудь своїх діях і взяти на себе провину за можливі їхні наслідки» [1, стб. 1271–1274]. У цьому визначенні закладено наявність певної інстанції, перед якою людина «звітується у свої діях» і перед якою відчуває себе винною, якщо дія нанесла шкоду. Цією інстанцією може бути анонімна чи конкретна спільнота або інша особа, яка є референтною для людини, яка взяла на себе відповідальність.

Інше словарне визначення: «Відповідальність – межі зобов'язань. Здатність людини до виконання зобов'язання й умови її правоти чи винності складають її відповідальність» [2, с. 102–103]. І далі згідно з цим джерелом: «... відповідальність відбиває масштаб, обсяг особистих задач,

обов'язків індивіда; відповідальність визначає межі зобов'язання». Встановлюється зв'язок відповідальності з іншими важливими моральними якостями людини, що мають соціальне значення. «Совість являє собою усвідомлення і переживання людиною відповідальності, засновані на самооцінках виконання обов'язків». Знову, як у попередньому визначенні, опоросредковано передбачається певна інстанція, перед якою людина відчуває своє зобов'язання у певних межах.

Ще в одному визначенні теж соціальне оточення лише передбачається, але явно не вказується: «Відповідальність – це відповідність моральної діяльності особистості її зобов'язанню, розглянута з погляду можливостей особистості» [3, с. 229]. У наведених визначеннях позначається обмеженість вузькоетичних визначень якостей людини, що мають внутрішньо соціальний зміст. Це зайвий раз показує необхідність соціологізації етики, додання їй більш чіткого соціального характеру.

Виклад основного матеріалу. Поглиблення змісту понять, прояснення їхніх значень – одна із задач методології науки. У даному випадку методологічне значення соціологізації етики полягає в більш чіткому розкритті соціальних аспектів етичних категорій, що раніше лише припускалися. Зі свого латентного стану соціальність відповідальності переходить у явне і чітке розуміння.

Латентний підтекст відповідальності міститься в багатьох інших поняттях, наприклад, у понятті

норми. Норма може розглядатися як розпредмечена відповідальність, що зумовлена потребами суспільства в упорядкуванні поведінки людей. Відповідальність – елемент системи нормативного регулювання поведінки індивіда і групи. Іншими елементами цієї системи є норми права, технічна раціональність, інструменти організаційної комунікації, етикет, релігія та ін. Джерело відповідальності – суспільство-держава. Відповідальність є внутрішньою основою самоорганізації співтовариства. З позицій фундаменталізму будь-який аспект може бути регульованим за рахунок відповідальності перед законом, нормою. Ослаблення відповідальності пов'язане з кризою соціальних норм. Обсяг, масштаб кризи обумовлює ступінь ослаблення відповідальності соціуму. Порушення норм призводить до перекручування відповідальності, тобто такої поведінки, що виходить з потреб суспільства.

Варто розрізнити соціальну відповідальність і відповідальність соціуму. У першому випадку (соціальна відповідальність), суб'єктом відповідальності є організації, окремі спільноти, а предметом – проблеми соціуму, соціальні потреби.

У другому випадку (відповідальність соціуму), навпаки суб'єктом є соціум, що має атрибуцію відповідальності за людей, з яких складається цей соціум.

Тут занадто тонке розходження, так що в будь-якому випадку можна говорити про соціальну відповідальність. Саме соціальність відповідальності є предметом соціологічного розгляду цієї якості людини та спільноти.

Позначимо аспекти соціологічного розуміння відповідальності.

1. Розподіл населення за типом, характером, рівнем відповідальності. Як усього населення, так і за різними соціальними групами. Якою мірою відповідальне населення? Динаміка, показники, детермінанти.

2. Які соціальні фактори зниженої і підвищеної відповідальності (соціалізація, бюрократія, оточення, відчуження, ідентифікація). Безвідповідальність виникає через низьку соціалізацію, низьку ідентифікацію, високий рівень відчуження, в умовах бюрократичного керування.

3. Етично орієнтована соціологія, що розглядає моральну відповідальність як різновид нормативної мотивації соціальної дії, як підґрунтя соціальних відносин тощо.

4. Відповідальність як фактор соціальної дії, що спонукає до дії. Безвідповідальність не спонукає діяти.

5. Відповідальність припускає єдність свідомості і дії, когнітивних і діяльнісних компонентів. Дія, вмотивована відповідальністю, є соціальною. Оскільки відповідальність соціально обумовлена, обтяжена соціальністю, то і дія, вмотивована відповідальністю є соціальною. Веберівське визначення соціальної дії припускає наявність інших людей. Ця наявність опосередкована відповідальністю. Не сама по собі наявність інших людей, а облік цієї наявності через формування

відповідальності за інших і перед іншими та додає такій дії соціальний характер, конститується як соціальна дія.

6. Відповідальність як елемент соціального капіталу. Безвідповідальність знижує соціальний капітал.

7. Відповідальність як фактор соціальної безпеки. Безвідповідальність підвищує небезпеку і ризики.

8. Відповідальність суспільства перед особистістю та перед групою людей. Наприклад, за бомжів, ізгоїв, інвалідів.

9. Соціальна відповідальність особистості й організацій. Відповідальність особистості, груп людей перед суспільством. Відповідальність еліти, професії, бізнесу і т. п.

10. Відповідальність різних типів суспільств і в різних типах суспільства: тоталітарна, демократична, етично нейтральна, національно-орієнтована і т. п.

11. Політична відповідальність/безвідповідальність в аспекті політичної соціології [4].

12. Відповідальність як фактор, що зв'язує людей у соціум, у групу.

13. Люди, що з'єднані загальною відповідальністю. Відповідальність як структуроутворюючий фактор чи ознака. Люди з різних соціальних груп можуть поєднуватися відповідальністю, яку вони спільно беруть на себе за екологію, за права людини, за будь-що, наприклад, антиглобалісти. Безвідповідальність служить фактором, що розріджує соціум, який сприяє його розпаду.

14. Соціальний простір відповідальності – площина, на яку поширюється відповідальність людини, групи чи соціуму. Ця площина може мати фізичні параметри фізичного простору, визначеного регіону, локусу соціальної реальності, чи поширюватися на певну групу, коло людей, на визначену предметну галузь, значиму для соціуму. Це простір не гомогенний, інтенсивність відповідальності в різних точках простору буде різною. Безвідповідальність позбавляє людину і соціум соціального простору. Соціум чи людина занурюються у вакуум соціального.

15. Значення відповідальності для суспільства. Для суспільства дуже важливо, щоб його члени мали відповідальність. Суспільство безвідповідальних громадян позбавляється опори у своїх громадянах.

В існуючій літературі з політології та соціології за темою відповідальності міститься більш детальне розкриття цих аспектів. Так, змістовним є дослідження загальної відповідальності соціологом В. Степаненко. У його роботі фактично мова йде про перший, з позначених вище, аспект соціологічного розгляду відповідальності, тобто виявлення рівня відповідальності різних соціальних груп і шарів. Зупинимось докладніше на цьому підкреслено соціологічному розгляді відповідальності.

За результатами національного опитування (опитано 1800 респондентів) «Громадська думка в Україні – 2009» Омнібус на питання відносно відповідальності було отримані наступні дані.

«Чи несете ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні»
(в % до тих, хто відповів на запитання)

	у країні	у вашому місті чи селі
Так, несучу	2,3	3,5
Частково несучу	21,2	24,6
Не несучу жодної відповідальності	63,0	59,9
Важко відповісти	13,5	12,0

Спираючись на дані, що наведені у статті [5, с. 358–369], можна визначити соціальний портрет відповідальної особистості: це освічений чоловік активного дієздатного віку (25-55 років), мешканець міста, представник середнього та вищого класу. Людина з такими соціальними та демографічними рисами показує найвищі показники відповідальності (на рівні 30-39 %) порівняно з іншими особами (20-25 %).

Найсильнішим показником, що диференціює спільноту за критерієм відповідальності, є освіта. Дещо меншим – самоідентифікація належності до середнього класу. Найслабший показник – стать. Але найсильніший показник диференціації не статусного порядку, а за рівнем політичної культури та соціально-політичної активності. Так, серед людей, які відмітили, що «зможуть і вельми часто впливати на владу й ухвалення рішень», на місцевому рівні (місті та селі) вважають себе відповідальними 70 %, а серед тих, хто вважає, що ніколи не зможуть вплинути на владу, вважають себе відповідальними лише 17,4 %.

Більш високі показники відповідальності відносно свого локусу контролю, тобто місця, де людина безпосередньо перебуває – місто або село. Стосовно країни в цілому показники відповідальності помітно менші.

Людина з початковою та неповною середньою освітою позначає свою відповідальність з вірогідністю 23,2 %, а з повною вищою освітою – 39,3 %. Із зростанням освітнього рівня також плавно зростає показник відсотка осіб, що відмічають свою відповідальність.

Звісно, що це декларування, певна абстракція, яка не супроводжується дією. І не тому, що людина бездіяльна, а тому, що ще дуже слабкі та нерозвинуті механізми та взірці впливу окремої особи на прийняття рішень у державі та на місцевому рівні.

Відповідальність виступає в різних своїх рівнях, ступенях і якостях на різних рівнях особистості і суспільства. Що стосується особистості, то можна виділити декілька рівнів:

1. Психосоматичний. Рівень, що відповідає за тісний і найближчий зв'язок тіла і духовності. Уже на цьому рівні, відповідно до сучасних уявлень, що спираються частково на неофрейдистські положення, можна говорити змістовно про своєрідну представленість моральної відповідальності. Повною мірою можуть бути відповідальними психічно здорові люди. А люди психічно хворі не здатні нести відповідальність. З погляду психофізіології, існують стійкі «схеми тіла», при

втрата яких людина починає страждати деперсоналізацією, тобто сама себе відчувати чужою. Ці й інші порушення психіки призводять до втрати здатності до почуття відповідальності, тобто до самоконтролю, що спирається на надособистісні структури соціального порядку.

Таким чином, психічне здоров'я є першою і дуже важливою умовою формування відповідальності. Причому мова йде не тільки про індивідуальну психіку, а про психіку колективну, соціальну. Якщо порушене психічне здоров'я соціуму, то в ньому порушені і механізми формування, і функціонування відповідальності громадян. У зв'язку з цим можна спиратися на книгу «Соціальне божевілля» Є. Головахи і Н. Паніної [6].

При хворобах соціального тіла, хворіє і соціальна психіка, і душа, а тому і відповідальність у соціумі не може бути на належному рівні.

2. Другий рівень – рівень емоцій, бажань, переживань. Специфіка переживання відповідальності полягає в її соціальній обумовленості. Тобто мова йде про соціальні переживання, соціальні за походження емоції.

Соціальне переживання – це емоційне прийняття значимих для суспільства цінностей і ідеалів. Соціальні емоції, опосередковані соціальними взірцями і полягають в емоційному відношенні до норм і правил поведінки, прийнятими в соціумі [7]. Емоційне переживання своєї відповідальності є результатом успішної соціалізації і є важливою передумовою відповідальної дії та відповідального відношення до справи.

3. До третього рівня відноситься вербально-логічне осмислення відповідальності, тобто уявлення, судження, поняття, наміри щодо відповідальності людини та її оточення. На цьому рівні людина здатна рефлексувати відносно рівня та стану відповідальності у суспільстві. Так, саме цей рівень дає можливість отримувати відповіді на запитання анкет та інтерв'юєрів щодо відповідальності. Дані щорічного соціального моніторингу показують, що український соціум страждає масовою взаємною недовірою громадян один до одного, до політичних інституцій, до органів влади. Люди схильні обманювати один одного, порушувати закони, діяти у своїх інтересах у збиток іншим і т. д. В умовах дефіциту соціальної довіри, почуття відповідальності буде також дефектним.

4. Рівень вищих моральних мотивів, цінностей. Це найважливіший для відповідальності рівень її конституювання. Наявність відповідальності у

якості морального мотиву соціальної дії свідчить про високий рівень моральної свідомості та соціалізованості людини. Саме такого стану відношення до справи очікує суспільство від людини.

5. Рівень соціальних і моральних інтуїцій, неусвідомлених психосоціальних комплексів. Латентним джерелом підпорядкування своєму внутрішньому почуттю відповідальності є його сакральний підтекст. На рівні інтуїції людина відчуває, що відповідальність є важливою умовою життєздатності суспільства і, відповідно, самої людини. Ірраціональне за походженням відчуття необхідності діяти за вимогами відповідальності дає можливість соціуму зберігати граничний рівень свого самозбереження. Саме сакральне сприйняття життя обумовлює внутрішнє, підсвідоме прагнення людини іноді всупереч своїм власним бажанням та інтересам діяти відповідально стосовно загалу, суспільства в цілому.

Колективне благо залежить від відповідальності громадян. Відповідальним суспільство може бути в такій мірі, у якій відповідальні громадяни.

Особливо важлива відповідальність для демократичного суспільства.

Але джерелом відповідальності можуть бути не тільки громадяни, а й соціальні та політичні інституції, тобто безособові, анонімні за суб'єктом структури. Наприклад, бюрократія (у Веберівському сенсі), що діє в чіткій відповідності до законів, інструкцій, фактично забезпечує відповідальність суспільства. Тут є певний парадокс. Чіткі соціальні технології бюрократії провокують зайвістю особистої відповідальності. Насправді, у цьому випадку змінюються інстанції підпорядкування відповідальності, яка від людей переходить до норм, правил. А лише через них опосередковано і неусвідомлено до соціуму.

У рамках теорії моральної свідомості існує кілька гіпотез про природу відповідальності і стадії розвитку відповідальної поведінки.

К. Муздыбаєв виділяє наступні вектори розвитку відповідальності [8, с. 89–95] :

1) від колективної до індивідуальної. З розвитком соціуму за вчинок окремої людини відповідає не група, до якої належить людина, яка здійснила вчинок, а вона сама;

2) від зовнішньої до внутрішньої, усвідомленої особистісної відповідальності, перехід від зовнішнього до внутрішнього контролю поведінки;

3) від ретроспективного плану до перспективного – відповідальність не тільки за минуле, але і за майбутнє; особистість не тільки передбачає результати своїх дій, але і прагне активно їх досягати;

4) відповідальність і «термін давнини» – можливість впливу колишніх відносин між людьми на їхні дійсні взаємини, які вже змінилися під впливом часу.

Ця модель буде неповною, якщо зупинитися тільки на почуттях і не брати до уваги діяльність щодо реалізації відповідальності, а також можливості людини впливати на ситуацію, за яку вона вважає себе відповідальною. Наприклад, людина вважає себе відповідальною за дії своєї держави (див. табл. 1, що наведена вище), але вона не в змозі реально впливати на ці дії. Така безсилна відповідальність примарна, удавана та безплідна.

Висновки. Таким чином, соціологічне розуміння відповідальності не відкидає її психологічних та філософських інтерпретацій, а доповнює, збагачує розуміння цього важливого феномену людського та соціального життя. Соціологічна рефлексія щодо відповідальності підкреслює її соціальні витоки, соціальне підґрунтя. Більш широке соціальне трактування явища відповідальності дозволяє звернути увагу на такі аспекти, як: здатність за рахунок спільного об'єкта відповідальності формувати нові спільноти, виокремлювати соціальне підґрунтя моральних якостей та почуттів, здійснювати соціологізацію етики, досліджувати реальний обсяг поля відповідальності, диференціювати спільноти за критерієм відповідальності, виявляти роль відповідальності в соціальному капіталі суспільства тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словарь современного русского литературного языка в 17-ти томах ; [под ред. А. П. Евгеньевой]. – М., 1959. – Т. 8 (О).
2. Философская энциклопедия ; [под ред. Ф. В. Константинова]. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – Т. 4. – С. 102–103.
3. Словарь по этике ; [под ред. И. С. Кона]. – М. : Политическая литература, 1981. – 430 с.
4. Кресіна І. О. Політична відповідальність : суть, ознаки, особливості / І. Кресіна, С. Балан. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2009. – 69 с.
5. Степаненко В. Безвідповідальне суспільство? / В. Степаненко // Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін ; [за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с. – С. 358–369.
6. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
7. Изотова Е. И. Социальные переживания и идентичность современных юношей и девушек // Е. И. Изотова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n5-7/222-izotova7.html>
8. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – М., Наука, 1983. – 240 с.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д.філос.н., професор;
Ляпіна Л. А., к.політ.н., доцент.